MUTAD, 2025; XII (2): 527–550 (ISSN 2529-0045); DOI: 10.16985/mtad.1662467

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

İMÂDÜDDÎN NESÎMÎ'YE GÖRE İNSANIN EVRENDEKİ KONUMU*

THE PLACE OF HUMANITY IN THE UNIVERSE ACCORDING TO IMADUDDIN NESIMI

Murat ASLAN**

Öz

14-15. asır klasik Türk şairlerinden İmâdüddîn Nesîmî Hurufi olmasıyla ön plandadır. Hurufiliğin Hz. Âdem'e ve dolayısıyla insana verdiği önem İmâdüddîn Nesîmî'nin şiirlerine de yansımıştır. Böylece İmâdüddîn Nesîmî insana dair dikkat çekici ve bazıları yanlış anlaşılabilecek pek çok şiir yazmıştır. Bu şiirlerden hareket eden Mustafa Ünver ve Ali Alparslan gibi bazı araştırmacılar Nesîmî'yi insanı tanrılaştırmakla suçlamışlardır. Hamid Araslı ve Hüseyin Memmedzade gibi bazı araştırmacılar ise, insanın yüce konumundan bahseden şiirleri sebebiyle İmâdüddîn Nesîmî'yi hümanist olarak kabul etmişlerdir. Bahsi geçen iki eğilimin de Nesîmî Divanı'nı bir bütün olarak değerlendirmemekten kaynaklandığı görülmektedir. Bu çalışmada İmâdüddîn Nesîmî'nin insanı evrende hiyerarşik olarak nereye koyduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu konumun ise hangi temellere dayandığı ve hangi şartlar altında geçerli olduğu araştırılmıştır. Çalışmanın temel hipotezi şudur: İnsan hiyerarşik olarak Allah'ın altındadır ve tüm yaratılmış varlıkların üzerindedir ama onun bu konumda kalması yalnızca Hurufilik inancına sahip olmasıyla mümkündür; ayrıca insanın yüce konumu onun öz değerinden dolayı değil, Allah'ın tecelli mahalli olması sebebiyledir. Bu hipotezi delillendirmek amacıyla Nesîmî'nin Türkçe Divan'ındaki şiirler içerik analizine tabi tutulmuş, Hurufi kaynaklarla karşılaştırmalı inceleme ve değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca bahsi geçen iki eğilim, ulaşılan sonuçlar çerçevesinde eleştirilmiş ve bu düşüncelerin niçin yanlış oldukları üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak İmâdüddîn Nesîmî'nin insan anlayışı tanrılaştırma ya da hümanizmle değil, Hurufilik düşüncesiyle temellendirilmiş metafizik bir insan telakkisiyle açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, İmâdüddîn Nesîmî, Hurufilik, hümanizm, insan

Abstract

Among the classical Turkish poets of the 14th and 15th centuries, Imaduddin Nesimi stands out for being a Hurufi. The importance Hurufism gave to Adam and therefore to humanity is also reflected in Imaduddin Nesimi's poems. Thus, Imaduddin Nesimi wrote many remarkable poems about humanity, some

* Bu makale Prof. Dr. Recep Demir'in danışmanlığında hazırlanıp Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında sunulan "Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili" adlı doktora tezinden üretilmiştir. Tez çalışması Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından SDK-2022-9850 No'lu proje olarak desteklenmiştir. Doktora çalışmamda ve dolayısıyla bu makalede emeği geçen danışman hocam Prof. Dr. Recep DEMİR'e teşekkür ederim.

** *Arş. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,* murataslan@yyu.edu.tr*, ORCID: 0000-0001-8376-3780*

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Makale Gönderim Tarihi: 21.03.2025
Yayına Kabul Tarihi: 24.07.2025

of which may be misinterpreted. Based on these poems, some researchers such as Mustafa Unver and Ali Alparslan have accused Nesimi of deifying humanity. On the other hand, scholars such as Hamid Arasli and Huseyin Memmedzade have situated Imaduddin Nesimi as a humanist with reference to his poems that reflect on the sublime position of humanity. It is seen that both of the aforementioned tendencies stem from not evaluating Nesimi's Divan as a whole. This study attempts to understand where Imaduddin Nesimi places humanity in the universe hierarchically. For that purpose, the basis of this position and the conditions for its validity have been investigated. The basic hypothesis of the study is as follows: Humanity is hierarchically below God and above all created beings, but his/her keeping this position is only possible by having the Hurufism belief; moreover, humans' exalted position is not due to his/her intrinsic value, but rather due to the fact that s/he is the locus of God's manifestation. In order to prove this hypothesis, the poems in Nesimi's Turkish Divan were subjected to content analysis, and a comparative study and evaluation with Hurufi sources were conducted. In addition, the two aforementioned tendencies were criticized within the framework of the results, and it was emphasized why these ideas were wrong. In conclusion, Imaduddin Nesimi's understanding of humanity can be explained not by deification or humanism, but by a metaphysical understanding of humanity based on Hurufism.

Keywords: Classical Turkish literatüre, Imaduddin Nesimi, Hurufism, humanism, human

Giriş

14-15. yüzyılın önemli Türk şairlerinden biri olan İmâdüddîn Nesîmî, Hurufilik düşüncesinden hareketle insanın yüceliğine ve önemine dair pek çok şiir yazmıştır. Coşkun bir söyleyişe sahip olan şair, inançlarını dile getirirken yanlış anlaşılmalara neden olan ifadelerde de bulunmuştur. Bundan dolayı bazı araştırmacılar Nesîmî'yi insanı tanrılaştırmaya kalkmakla suçlamışlardır. Bir kısım araştırmacılar ise insanı kâinatın merkezine alan ifadelerinden hareketle şairi hümanist olarak kabul etmişlerdir. Her iki eğilimde de araştırmacıların Nesîmî'ye ait şiirleri bir bütün olarak değerlendirmediği dikkat çekmektedir. Araştırmacılar, şairin belirli şiir örneklerinden hareketle söz konusu yargılarda bulunmaktadır.

Bu araştırmanın hipotezine göre Nesîmî insanı Allah ile kul arasındaki hiyerarşide yaratılmışların en üstünü olarak konumlandırmaktadır. İnsanın bu yüce mertebesi, yalnızca onun Hurufilik öğretisini bilmesine bağlıdır. Aksi hâlde insan, şeytanın mertebesine inmeye mahkumdur. Dolayısıyla inanç, insanın önünde gelmektedir. İnsan, kendi başına değerli bir varlık olmayıp ancak Allah'a bir tecelli mahalli olması dolayısıyla bir öneme sahiptir. O hâlde insanın değeri Allah için bir araç olmasına bağlıdır. Şairin insan ile Allah arasında bir ayrım gözetmesi, onun insanı tanrılaştırdığına dair yargıların yanlış olduğunu göstermektedir. İnsanı öz değerinden dolayı değil, Allah'ın bir tecelli mahalli olmasıyla ele aldığı için şairi Batı kültürüne ait bir kavram olan hümanizm ile açıklamak ve hümanist kabul etmek de mümkün değildir.

Çalışmanın hipotezine dair delilleri incelemeye başlamadan evvel Hurufilik anlayışının insana dair fikirlerinden bahsetmek gerekmektedir.

Hurufiliğe Göre İnsan

İslam'ın batını bir yorumu olarak Hurufilik 14. yüzyılda Fazlullah Esterabadi tarafından kurulmuş olup ilk olarak İran ve Azerbaycan taraflarında yayılmıştır. Evreni Arap ve Fars alfabesindeki harflere göre yorumlayan bu düşünce kapsam olarak var olan her şeyi içerisine alır[1], böylece ontolojik bir perspektif sunar. Hurufilik çerçevesinde din, zaman, mekân, insan ve diğer tüm varlıklar harf temelinde açıklanmaya çalışılır.[2] Tasavvufi etkilerin yoğun olarak görüldüğü Hurufilikte vahdet anlayışı ön plandadır.[3] Bu anlayışın önemli bir kısmı insanın varlığı üzerinden temellendirilmeye çalışılır.

Hurufiliğe göre Allah'ın aslı Fars alfabesinde yer alan harflerden ibarettir,[4] çünkü evrende bulunan harflerin tümü otuz iki adetle sınırlıdır.[5] O, evreni harflerle yaratmış ve yarattıklarına ilgili harflerden bazılarını yerleştirmiştir.[6] Dolayısıyla varlıklar ancak Allah'ın kendilerine verdiği ilahi harfler sayesinde var olmaktadır. Bu durumda kâinat, ilahi harflerin bir tecelli yeri olması itibarıyla öne çıkar. İlahi harflerin tecelli yeri olması hususunda insan ile diğer varlıklar arasında önemli bir ayrım vardır. Allah, diğer varlıklara ilahi harflerin bir kısmını verirken insana harflerin tamamını vermiştir.[7] Bu şekilde, otuz iki harfi üzerinde taşıyan insan, âdeta otuz iki harften ibaret olan Allah gibi olmuştur.[8] Bir başka ifadeyle insan, Allah'ın halifesi olma konumuna yükselmiş ve secde edilmeye layık bir duruma gelmiştir. Hurufilere göre Bakara suresinin 31. ayeti[9] bu hakikate işaret eder. İnsanın bu yüce konumu, Hurufiler tarafından hakikati idrak etme amacı dâhilinde insana dair pek çok yorumun yapılmasıyla sonuçlanmıştır.

Hurufiler, Arap ve Fars alfabesindeki harflere dayanan dünya görüşleri içerisinde ilk olarak insanın bu harfleri nasıl taşıdığını göstermeye çalışmışlardır. İnsanın yirmi sekiz ve otuz iki harfe mazhar olduğunun kanıtlanması onlar için insan ve Allah arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaracak bir aşamadır. Ayrıca, her şeyi söz konusu harflere bağlayan Hurufilik, bu harflerin tamamının insanda olduğunu göstererek insanı evrenin merkezine koymaya çalışmıştır. İnsan ve ilahi

1 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, 1. bs., çev. Derviş Murtazâ, haz. Fatih Usluer, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 246.

2 Murat Aslan, *Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili,* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2023, s. 14.

3 Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfilik*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, s. 144.

4 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, s. 400; Seyyid Nesîmî, *Hakikatlere Giriş (Mukaddimetü'l-Hakâyık),* 2. bs., haz. Fatih Usluer, Revak Kitabevi, İstanbul 2017, s. 70.

5 Fatih Usluer, *Hurufilik*, 1. bs., Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 191.

6 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 246; Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969, s. 145; Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfilik,* s. 125-126.

7 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 59; Shahzad Bashir, *Fazlullah Esterâbâdî ve Hurufilik*, çev. Ahmet Tunç Şen, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 51.

8 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 175.

9 "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklere gösterip 'Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin.' dedi." Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, I, Ankara 2020, s. 99-100.

harflerin tamamı arasında bir eşitlik sağlayan bu düşünce dolayısıyla Hurufiler, her şeyi harflerle açıkladıkları gibi insanla da açıklamaya gayret etmişlerdir.

Hurufiler, insanda ilahi harflerin nasıl yer aldığını ortaya koymak için ilahi hatları öne sürerler. İlahi hatların en başta geleni ümmî hatlardır. Doğuştan kazanılan bu hatlar bir adet saç, iki adet kaş ve dört adet kirpikten ibaret olup hem erkeklerde hem de kadınlarda bulunur. Orta Çağ düşüncesine göre varlığın ateş, hava, su ve topraktan oluştuğunu düşünen Hurufiler, yedi adet ümmî hattı, her bir hattın dört unsurdan oluşması dolayısıyla dört ile çarparlar ve yirmi sekiz sayısına ulaşırlar. Bu sonuç, Arap alfabesindeki harflerin karşılığı olarak kabul edilir. *Kur'an*'da Allah'ın arşa istiva ettiğine dair ayetler,[10] Hurufiler tarafından, Allah'ın arş olarak kabul edilen insan yüzünde yüzü dikey bir biçimde ikiye ayıran bir hat vasıtasıyla tecelli etmesi olarak yorumlanır.[11] Bu dikey hat ise istiva hattı olarak adlandırılır.[12] Yüzden istiva hattı geçince saç hattı ikiye ayrılır, sonuçta sekiz hat ortaya çıkar. Sekizin dörtle çarpımı ise Fars alfabesindeki harf sayısını açığa çıkarır. Bu hesapla yüzde hem Arap hem de Fars alfabesinin harflerinin yer aldığı gösterilir.[13] Tabii ki tek hat hesabı bundan ibaret değildir ama hesaplamanın yöntemleri ve amaçları bununla aynıdır. Mesela; yalnızca erkeklerde bulunup kadınlarda yer almayan ebî hatlardan bahsedilir. Bu hatlar iki bıyık, iki sakal, iki burun içi kılı ve bir anfekadan meydana gelir.[14] Yedi hat dört ile çarpılıp yirmi sekize ulaşılır. İstivanın geçmesi sonrasında anfeka ikiye ayrılır, sekiz ebî hat ortaya çıkar. Sekizin dört ile çarpılmasıyla da otuz iki harf elde edilir. Bir başka hesaba göre ümmî ve ebî hatlar toplanır, on dört sayısı bulunur. On dört hat, on dört yerde yer alır. Bu hatlar mahalleriyle toplanınca yirmi sekiz açığa çıkar. İstiva hattının geçmesi sonrasında saç ve anfeka ikiye ayrılacağı için ümmî ve ebî hatların toplamı on altı olur. On altı hat on altı mahalle toplanınca otuz ikiye ulaşılır. Yüzdeki delikler (gözler, kulaklar, burun delikleri ve ağız) da birer hat olup ümmî hatlar için uygulanan hesaplamaya tabidir.[15] Yüzün tüysüz bölgeleri ise ak hatlar olarak kabul edilir.[16] Hatlar ile ilahi harfler arasındaki ilişki yüz bölgesiyle sınırlı olmayıp insanın tüm vücuduna yayılır. Kemik sayıları,[17] eklemler,[18] dişler,[19] vücut delikleri[20] ve benzeri kısımlar da yirmi sekiz ve otuz iki harfin insanda yer aldığını göstermek için Hurufiler tarafından söz konusu edilir.

İnsanda yer alan yirmi sekiz ve otuz iki harfin ortaya konması, Hurufiler tarafından insanı her şeyin ölçüsü hâline getirir. İnsanın ölçü olma durumu doğrudan değildir, dolaylı bir biçimdedir

10 İlgili ayetlerden biri Tâhâ suresinin beşinci ayetidir: "Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir." Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, III, Ankara 2020, s. 624.

11 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 39-40.

12 *Age.,* s. 63-65.

13 *Age.,* s. 69.

14 Fatih Usluer, *Hurufilik*, s. 280.

15 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, s. 62.

16 Fatih Usluer, *Hurufilik,* s. 281.

17 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 75.

18 *Age.,* s. 75.

19 *Age.,* s. 62.

20 Âmiloğlu, *Arşnâme Tercümesi*, 1. bs., haz. Fatih Usluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s. 80.

çünkü ilahi harfler insanın kendine ait olmayıp yalnızca Allah'ındır. Yani hakikatte temel ölçü Allah'tır ama Allah insanı kendisine halife seçip ona bütün ilahi harfleri öğrettiği için insan da dolaylı yoldan varlığın ölçüsü olma konumuna yükselmiştir. Bakara suresinin 31. ayeti hatırlanırsa melekler Âdem'e secde etmişlerdir ama Hurufiliğe göre bu secde Âdem'in şahsına değil, onda hatlar vasıtasıyla bulunan ilahi harflere yani bizzat Allah'a yapılmıştır. Bu anlayış, insanın araçsal konumunu apaçık bir şekilde belirtmektedir.[21] Bununla beraber Allah'ın tasavvur edilemez oluşu, insanın ise bilinen bir varlık olması dolayısıyla şeylerin taşıdığı ilahi harfler, Allah'ın insana verdiği esmâ-yı kül (isimlerin tamamı, bütün ilahi harfler) ile açıklanmıştır. Böylece insanın varlığı, Hurufilik düşüncesinde en öne çıkan hususlardan biri olmuştur.

Hurufilik, Allah'ı idrak etme üzerine kurulu bir sistemdir. İnsana dair yorumlar ile insan dışındaki varlıkların insan ölçüsüyle tahlili hep yirmi sekiz ve otuz iki adetten oluşan ilahi harfleri ortaya çıkarmak için yapılır. Bu harfler ise bizzat Allah'tır. Harflerin varlıktaki tecellilerinin müşahedesi, aslında Allah'ın müşahedesidir.[22] Bu şekilde hem Allah bilinir hem de kâinatta yirmi sekiz ve otuz iki harften başka bir şey olmadığı anlaşılıp vahdet düşüncesinde karar kılınır. Bu yolla ulaşılacak mertebe, Hurufilere göre şüphesiz en yüce hakikattir.

Genel olarak bakıldığında insan, Hurufiliğin hakikat öğretisinde Allah'ın tanınması ve vahdetin kanıtlanması için bir araçtır. Bunun yanında, Allah tarafından bütün ilahi isimlerin insana verilmesi, onu diğer varlıklardan ayırır. Ayrıca hakikat yolculuğunu yapacak olan, yalnızca insandır. Bundan dolayı din, kutsal kitaplar ve Hurufilik öğretisi, yalnızca insanlar içindir. O hâlde Hurufiliğe göre insan, hiyerarşik olarak tüm yaratılmışların üzerindedir ancak hâlâ Allah'ın bir kuludur.

Nesîmî'ye Göre İnsan

İmâdüddîn Nesîmî, Hurufilik anlayışına koyu bir şekilde bağlı olması dolayısıyla Fazlullah Esterabadi'nin düşüncelerini olduğu gibi benimser ve şiirlerinde bunları sıklıkla söz konusu eder.[23] Dolayısıyla Nesîmî'nin insan konusunda Hurufilikten farklı bir düşünce içerisinde olmadığı açıktır. Nesîmî'nin şiirleri ile Fazlullah Esterabadi'nin metinleri arasında insan anlayışı bağlamındaki tek fark, inançların dile getiriliş biçimleridir.

Allah'ın Tecelli Mahalli Olarak İnsan

İmâdüddîn Nesîmî'nin bazı beyitlerinin, Hurufilik düşüncesi göz ardı edildiğinde veya yanlış anlaşıldığında, Allah ile insan arasında bir eşitlik öne sürdüğü düşünülebilir. Bundan dolayı bazı araştırmacılar Nesîmî'nin insanı tanrılaştırdığını savunmuşlardır.[24] Aşağıdaki beyit bu bağlamda dikkat çekici bir örnektir:

21 Murat Aslan, *Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili,* s. 378.

22 Fatih Usluer, *Hurufilik,* s. 261.

23 Ali Alparslan, *Câvidânnâme'nin Nesîmî'ye Tesiri*, İstanbul 1967, s. 60-64.

24 Ali Alparslan, *Câvidân-nâme'nin Nesîmî'ye Tesiri*, s. 77-78; Mustafa Ünver, *Hurufilik ve Kur'an, Nesîmî Örneği*,

Seni bu hüsn ü cemâl ile bu lutf ile gören
Korhdılar Hak dimege döndiler insân didiler[25]
"Seni bu güzellik ve yüzle, bu iyilikle görenler (sana) Hak demeye korktular; döndüler, insan dediler."

Beyte göre şair, güzel yüz ve iyilik sahibi kişinin hakikatte bizzat Hak olduğunu; toplumun ise ona Hak demekten korktuklarını, bu nedenle insan dediklerini ifade eder. İslamiyetin zahirî yönüyle çeliştiği apaçık olan bu şathiye beytinin[26] şair tarafından halkı dinden çıkmakla korkutan zahir ulemasını eleştirmek için yazılmış olabileceğini düşünmek mümkündür. Beyitten anlaşılacağı üzere "insan" kavramı Allah'tan bağımsız düşünüldüğünde ancak sözde bir anlama sahiptir, hakikati barındırmaz. Hakikati söylemekten çekinenler, güzellik ve iyilik sahibi olan varlığa "insan" diyerek onu Hak'tan uzaklaştırmaya, farklılaştırmaya çalışırlar. Nesîmî'nin güzel yüz ve iyilik sahibi olan varlığı Hak olarak nitelemesi, Hurufilik akidesince Allah'ın bu varlığa ilahi harfler vasıtasıyla tecelli etmesi dolayısıyladır. Yani Hak, insanda görünmüştür.[27] Bu yüzden insanda görünen Allah'ı inkar etmek ve Allah'ın tecelli mahalline "insan" diyerek onu Hak'tan ayırmak, şaire göre yanlış bir tavırdır.

Hurufiliğe göre melekler, Hz. Âdem'deki ilahi harfleri gördükleri için Allah'ın emrine uyarak ona secde etmişlerdir; şeytan ise bu harfleri okuyamamış, bundan dolayı gururlanmış ve inkârcılardan olmuştur.[28] O hâlde mümin ile kâfir arasındaki farkı yaratan esas mesele, yüzdeki ilahi harfleri tanıyıp anlayabilmektir.[29] Nesîmî'nin beytinde ise "Korhdılar Hak dimege"[30] ifadesinden de anlaşılabileceği gibi hakikati söylemekten çekinenlerden bahsedilir. Bu ise, ilgili kişilerin aslında güzel yüzde Allah'ı gördükleri ama bu gerçeği – muhtemelen zahir ulemasının baskıları neticesinde – söyleyemediklerini gösterir. Bu durumda beytin konu aldığı kişiler, Hurufilik düşüncesine ve vahdet anlayışına dair gerçekleri anlayan ama bunları ifade etmekten çekinenlerdir. Nesîmî, yalnızca hakikat yolcularının değil, bu yolda cesaretle ilerlemeyip Hak yoldan sapan ve gerçeği ifade etmekten çekinenlerin bile güzel yüzde Hakk'ı gördüklerini düşünür. Yani Nesîmî'ye göre güzel yüz ve iyilik sahibi varlık, apaçık bir şekilde Hak'tır.

İlgili beyitten hareketle Nesîmî'nin insanı bir varlık olarak kabul etmediğini ve var olanın yalnızca Allah olduğunu düşündüğünü söylemek imkânsızdır. Eğer öyle olsaydı, kendini güzel yüz ve lütuf sahibi olarak gösteren Allah, yine kendisinin başka tezahürleri tarafından inkâr edilmiş olacaktı. Bu ise apaçık bir çelişkidir. Nesîmî'nin bu çelişkinin farkında olup olmaması

Fecr Yayınevi, Ankara 2003, s. 11.

25 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, 3. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 286.

26 Süleyman Uludağ, "Şathiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, (2010), s. 370.

27 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 71.

28 *Age.,* s. 37.

29 Murat Aslan, *Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili,* s. 139.

30 Yönetmenliğini Hasan Seyidbeyli'nin yaptığı, senaryosunu ise İsa Hüseyinof'un yazdığı 1973 tarihli "Nesîmî" filminde bu beyit geçmektedir. Filmin Türkiye Türkçesi dublajında "Hak" kelimesinin "melek" olarak çevrildiği dikkat çekmektedir.

önemli değildir. Önemli olan, Nesîmî'nin bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde Allah ile insan arasında bir ayrım kabul ettiğidir. Hurufilik düşüncesi dikkate alınınca ilgili ayrımın ayrıntıları açığa çıkar. İnsan, Hak değildir ama Hakk'ın tecelli mahallidir.[31] Hak'tan bağımsız olmayan insan Hakk'ın bizzat kendisi de değildir. Allah, insan şeklinde kendisini gösterir[32] ama insanı aşan bir varlıktır.

Yukarıdakine benzer bir başka beyitte şair, insanı "Hakk'ın nuru" olarak tarif eder ve Hak'tan uzak kimselerin ona "beşer" diyerek hata ettiklerini belirtir:

> Hakdan ırag imiş anlar kim
> Seni iy nûr-ı Hak beşer didiler[33]
>
> "Ey Hakk'ın nuru! Sana insan diyenler Hak'tan uzakmış."

Nur suresinde nur kavramı şöyle anlatılır:

> Allah göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inci gibi parlayan bir yıldıza benzer; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.[34]

Ayetten anlaşılacağı üzere nur bizzat Allah'tır ve Allah yalnızca dilediği kullarını nuruna eriştirmektedir. Buradan hareketle mutasavvıflar, yalnızca Hakk'ın nurunun hakiki ancak kulların nurunun – Hak'tan kaynaklanması ve esasen insana ait olmaması dolayısıyla – mecazi olduğunu düşünürler. Salik cehalet karanlığından Hakk'ın nuru sayesinde aydınlığa kavuşur, hakikatleri görür. Demek ki nur, ilahi hakikatlerin yolunda bir bilgi anahtarıdır.[35] İmam Gazali de kesin bilgiye sadece Allah'ın insan kalbine verdiği bir nur sayesinde erişilebileceğini belirtir.[36] O hâlde Nesîmî insanı Hakk'ın nuru olarak vasıflandırırken ilahi bir bilgiyle Allah'a erişmiş olanları kastetmektedir. Hurufilik düşüncesi bağlamında nur, ilahi harftir.[37] İlahi harfler arasında ise herhangi bir ayrım yoktur. Bir harfte bulunan hakikat diğer harflerde de yer almaktadır. Her bir harf *Kur'an*'ın tüm manasını içerisinde barındırmaktadır.[38] Bu gerekçelendirme temelinde Hurufilik, vahdet anlayışını ilahi harf ve nur kavramları çerçevesinde ortaya koymaktadır. Nesîmî'nin bahsettiği Hakk'ın nuru hâline gelmiş insan, Hurufilik düşüncesi çerçevesinde, özünü Allah'ın ilahi harfleri aracılığıyla anlayan ve böylece Hak ile kendisi arasında birlik olduğunu kavrayan kişidir. Şaire göre vahdeti idrak eden kişiyi Allah'tan ayırmak kastıyla

31 Fatih Usluer, *Hurufilik*, s. 231.

32 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 251.

33 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 289.

34 Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, IV, s. 78-79.

35 *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ed. Zafer Erginli, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006, s. 777-778.

36 Gazali, *El-Munkızu min-ad-Dalâl*, çev. Hilmi Güngör, Maarif Basımevi, Ankara 1960, s. 20-21.

37 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 417.

38 *Age.,* s. 79-81.

"insan" olarak isimlendirenler Allah'tan uzaktırlar; çünkü onlar vahdeti, dolayısıyla insanın ve Allah'ın hakikatini anlayamamışlardır.

Bir başka beyitte şair, insan ile Allah/hakikat arasındaki yakın ilişkiyi şöyle dile getirir:
Sana kimdür diyen kim Hak degülsen

Seni Hak bilmeyen Hakdan cüdâdur[39]
"Sana 'Hak değilsin.' diyen kimdir? Seni Hak bilmeyen Hak'tan uzaktır."

306 numaralı gazelin makta beytinde Nesîmî, kendi varlığını hem insan hem de Hak olarak ifade ederek Allah'ın insan aracılığıyla zahiri âleme çıktığını düşündürür. Hakk'ın tecellisi için araç olan insan bizzat Hak değildir ama onun Hak'tan apayrı bir mevcudiyeti de yoktur:

İnsân u beşersen iy Nesîmî
Hakdur ki hemân menem men[40]

"Ey Nesîmî! İnsansın fakat Hak (da esasen) benim, ben."

İnsanın Allah'la aynılığı ya da Allah'tan ayrılığı söz konusu olmadığına göre onun bu belirsiz ve geçirgen varoluşu merak konusu olmaktadır. Şair, insanın aslına dair soruyu, onun pak bir cevher olmasıyla cevaplandırır. Tasavvufi manada cevher "ilahi (rahmani) nefes, küllî heyula ve bundan belirip ilahi kelimeyle varlık kazanan mevcut" anlamına gelir.[41] Beyitten anlaşıldığı üzere insan, bizzat Allah'tan ortaya çıkan bir saf cevherdir. Onun vatanı, bu âlem olmayıp Tanrı katındadır. Mekânsızlık âleminde yer alan bu varlık, dünya hayatına gelince insan şekline bürünür ve "insan" olarak adlandırılır. Demek ki insanın aslı dünyaya ait olmayıp ezelî-ebedî bir âlemdendir:

Yâ Rab ol pâkîze cevher kim beşerdür sûreti
Hansı 'âlemden gelür adı neden insân olur[42]

"Ya Rab! O insan yüzlü saf cevher hangi âlemden gelir, (onun) adı neden insan olur?"

İnsanın ezelî-ebedî âlemden saf cevher olarak ortaya çıkışı, Hurufiliğe göre, onun ilahi harflerle yaratılmasına dayanır. Allah evreni "Kün (كن)" emriyle yani kef (ك) ve nun (ن) harfleriyle yaratmıştır. Bundan dolayı ilahi harfler ile varlık arasında temel bir yakınlık söz konusudur.[43] Allah'ın zatı ilahi harfler olduğu ve âlem de bu harflerle yaratıldığı için aslında her şeyin özü Allah zatına dayanmaktadır.[44] İnsan da böyledir. Allah bir sebebe dayanmazken insan sebebe muhtaçtır. Bu durum, Allah ile insan arasındaki farkın önemli delillerinden biridir.

39 *Age.,* s. 366.

40 *Age*., s. 562.

41 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 88.

42 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, s. 295.

43 Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 18.

44 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 161.

Nesîmî, insanın kef ve nun harflerinden doğan bir mekânsızlık cevheri olduğunu, bu nedenle insanda hiçbir sınırın bulunmadığını dile getirir:

> Kâf ile nûn ezelde çün 'illetümüzdür iy beşer
> Cevher-i lâ-mekân bizüz kim bileser hudûdumuz[45]
>
> "Ey insan! Ezelde kef ve nun ('Ol!' emri) sebebimiz olduğu için mekânsızlık cevheri biziz. Bizim sınırımızı kim bilir?"

Mekânsızlık cevheri olması sayesinde iki cihanı da aşan insan, yaratılmış evrenin ötesine geçer; böylece Allah ile yaratılmışlar evreni arasındaki sınırda yer alır:

> Mende sıgar iki cihân men bu cihâna sıgmazam
> Cevher-i lâmekân menem kevn ü mekâna sıgmazam[46]
>
> "Bende iki cihan sığar (ancak) ben bu cihana sığmam. Mekânsızlık cevheri benim, yaratılışa sığmam."

Hurufiliğe göre Allah'ın insan suretinden başka yüzü yoktur[47] çünkü o, ilahi hatlar vasıtasıyla insanın yüzüne tecelli etmiştir. Bundan dolayı insan, cihana Hak suretinde gelen bir varlık olup zamanın sınırlarına dâhil değildir yani Allah gibi ebediyete aittir:

> Hak sûretinde insân sensen gelen cihâna
> İy Tanrınun sıfâtı 'âlemde câvidânsan[48]
>
> "Ey Tanrı'nın sıfatı! İnsan (olarak) cihana Hak suretinde gelen sensin. Âlemde sonsuzsun."

Allah'ın hazinesi şüphesiz yirmi sekiz ve otuz iki harftir. Bu hazine, Âdem'in yani insanın yüzünde gizlenmiştir. Bu sayede Âdem/insan, Tanrılık ile insanlık arasındaki bir mertebeye yükselmiştir. O, hem Hak'tır hem insandır:

> Vahdetün şehrinde seyrân eylerem
> Men seni cismümde hayrân eylerem
> Gencümi Âdemde pinhân eylerem
> Âdemi hem Hak hem insân eylerem[49]

"Vahdetin şehrinde gezinirim. Ben seni bedenimde hayran ederim. Hazinemi Hz. Âdem'de gizlerim. Hz. Âdem'i hem Hak hem de insan ederim."

45 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, s. 410.

46 *Age.,* s. 517.

47 "Hak teâlânın zâhiren ve bâtınen Âdem suretinden gayrı sureti yokdur." Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 251.

48 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 583.

49 *Age.,* s. 841.

İnsanın ilgili vasıfları dolayısıyla Nesîmî, Allah'ın yüzünü insanda (sevgilide, peygamberde, şeyhte veya sıradan insanda) arar. Bu düşüncesini ise Hz. Muhammed'in (beyitte belirtilmeyen) bir hadisiyle destekler:

> Sûret-i Allâh cemâlündür yüzün
> Uş nebînün sözleri bürhânumuz[50]
>
> "Allah'ın sureti (senin) yüzündür. İşte, Hz. Muhammed'in sözleri (bu konudaki) delilimizdir."

Eğer Allah, kendisine ait tüm harfleri insana veriyorsa, insanı halifesi olarak seçiyorsa ve onun insan yüzünden başka yüzü yoksa Allah'ın insanda tecelli ettiğini kabul etmek gerekir. Bu durumda insanda yaşayan asıl varlık Allah olur. İnsanın yüzü Allah'ın yüzüdür.[51] İnsan aracılığıyla gören ve konuşan da Allah'tan başkası değildir:

> Görinen menüm yüzümdür gözeden menüm gözümdür
> Dinilen menüm sözümdür menem uş lisâna geldüm[52]
>
> "Görünen benim yüzümdür, gören benim gözümdür, söylenen benim sözümdür. İşte, konuşan benim."

İnsan, ilahi harfleri taşıması bakımından mana olarak, Allah'ın yüzüne sahip olması bakımından da görünüş olarak Hakk'ın bizzat kendisidir. Allah kendisini olduğu gibi göstermez ama insan vasıtasıyla ortaya çıkar. O hâlde insan Hakk'ın kendisi değil ancak bir aracıdır:

> Men sûret ü ma'nîde Hakam Hak
> Men Hakk-ı 'ıyân 'ıyân menem men[53]
>
> "Ben surette ve manada Hakk'ım, Hak. Ben apaçık Hakk'ım. Besbelli olan benim, ben."
>
> Bundan dolayı şair daima Hakk'ın yüzünü insanın yani sevgilinin yüzünde arar:
>
> Evvel ü âhırda yüzündür yüzün
> Sûret-i Allâh ile rahmânumuz[54]
>
> "Allah'ın yüzü ve Rahman'ımız öncesinde ve sonrasında (senin) yüzündür, yüzün."

Bedenin İlahi Hatlar Dolayısıyla Kutsallığı

İnsan, Allah'a tecelli mahalli ve Allah'ın görünüş âlemine çıkması için bir araç olduğundan dolayı kutsal bir varlıktır. Bu nedenle Hurufiler, İslam'a dair tüm kavramları insan ve insanın vücudu temelinde

50 *Age.,* s. 412.
51 Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah Hurûfî ve Hurûfîlik,* s. 79.
52 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 546.
53 *Age.,* s. 561.
54 *Age.,* s. 413.

anlamlandırır. Fazlullah Esterabadi'ye göre Hz. Âdem'in yüzü Kâbe toprağından yaratılmıştır.[55] Ezelde ise Allah, meleklere Âdem'in yüzüne secde etmelerini emretmiştir. Meleklerin Âdem'e secdesi, onun yüzünde bulunan ilahi hatlar için yapılmıştır. Yüzü Kâbe'ye döndürüp namaz kılmak, ezelde yaşanan bu olayı anmak yani Âdem'in yüzünü yüceltmek içindir.[56] Bu durumda yüz, Kâbe'dir:

> Ka'be yüzündür bize iy Fazl-ı Hak
> Zülf ü ruhun kıble vü îmânumuz[57]
>
> "Ey Fazlullah! Yüzün bize Kâbe'dir, saçın ve yanağın (ise) kıblemiz ve imanımızdır."

Kâbe yüzse ve secde Kâbe'ye yapılıyorsa asıl mescud insanın yüzünden başkası değildir:

> Ka'be yüzündür iy sanem yüzünedür sücûdumuz
> Tâ ki göre bu secdeyi nâra düşe hasûdumuz[58]
>
> "Ey put (gibi sevgili)! Kâbe yüzündür, secdemiz yüzünedir. Hasetçimiz bu secdeyi görsün de ateşe düşsün."

Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an ve *Levh-i Mahfuz* ilahi harflerle yazılmış kutsal kitaplardır. Bu harfler hatlar aracılığıyla insanın yüzünde bulunur. Dolayısıyla yüz, kutsal kitapların aslıdır.[59] Nesîmî, ümmî hatlardan saç, kaş ve kirpikleri *Mushaf* olarak adlandırır ve daima bu ilahi hakikatleri barındıran yüze bakarak *Mushaf*'ı okuduğunu belirtir:

> Zülf ü kaşunla kirpügün Mushafumuzdur ohıruz
> İy dilümüzde cümle sen güftümüz ü şünudumuz[60]
>
> "Saçın, kaşın ve kirpiğin *Mushaf*'ımızdır; okuruz. Ey (sevgili)! Gönlümüzdeki dedikodunun hepsi sensin."

Başka bir beyitte ise şair hem ümmî hem de ebî hatların yani genel olarak insan yüzünün *Kur'an* olduğunu ifade eder:

> Şehâ çün sûretün Fürkânumuzdur
> Ol on dört hat bizüm Kur'ânumuzdur[61]
>
> "Ey şah! Yüzün *Furkan*'ımızdır. O on dört hat bizim *Kur'an*'ımızdır."

55 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 206.

56 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, s. 48; Hasan Hüseyin Ballı*, Fazlullah Hurûfî ve Hurûfilik,* s. 77; Vîrânî Abdal, *Fakrnâme*, 1. bs., Revak Kitabevi, İstanbul 2015, s. 10.

57 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 413.

58 *Age.,* s. 410.

59 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 316.

60 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 410.

61 *Age.,* s. 332.

Hurufi Olmayanların Durumu

Hurufiliğe göre şeytan, Hz. Âdem'in yüzündeki hatları okuyamadığı yani burada bulunan ilahi harfleri tanıyamadığı için inkârcı olmuştur.[62] Buradan hareketle Nesîmî, ilahi hatları ve bu hatların işaret ettiği ilahi harfleri reddedenleri, ister şeytan ister insan olsun, şeytanlıkla niteler. Sonuç olarak insanın yüzündeki hakikati tanımayanlar, kim olursa olsun, şeytandır. Bunun aksi ise yani yalnızca yüzü hakikat olarak bilenler ilim ve iman ehlidir. O hâlde Nesîmî, iman ile küfür arasındaki ayrımı belirleyen ölçü olarak Hurufiliğin ilahi harflere ve yüz hatlarına dayanan öğretisini öne sürer:

> Sûretün münkirine 'ilm ile îmân ehli
> Ana kim dîv ile şeytân didiler gerçek imiş[63]
>
> "İlim ve iman ehli yüzün inkârcılarına dev ile şeytan dediler, gerçek imiş."

Bu düşünce, İslam'ı Hurufilik perspektifinden anlamayan herkesin müşrik olarak adlandırılmasıyla sonuçlanır.[64] Nesîmî'ye göre insanın yüzüne secde etmeyenler yani Kâbe'ye dönülerek kılınan namazı aslında Hz. Âdem'in yüzünü yüceltmek niyetiyle yapmayanlar müşriktir:

> Sûret ü hatt u hâlüne sâcid ü 'âbid olmayan
> Milletümüzde el durur müşrik ile cuhûdumuz[65]
>
> "Yüzüne, ayvatüylerine/sakallarına, benine secde ve ibadet etmeyen milletimizde yabancıdır. (Onlar) müşriktir ve Yahudidir."
>
> Yaratılmışların en güzeli olan yüzü kıble olarak tanımayanlar ancak şeytandır ya da şeytanlaşmış insanlardır:
>
> Sûretün ahsen-i takvîm ü yüzün kıble imiş
> Bu söze yoh diyenün adını şeytân dimişem[66]
>
> "Görünüşün yaratılmışların en güzeli ve yüzün kıble imiş. Bu söze 'Yok' diyenin adını şeytan koydum."

İnsanın yüzünü inkâr edenler aslında Rahman olan Allah'ın yüzünü inkâr etmektedirler çünkü Allah kendisini insan suretinde gösterir. Allah'ın insan yüzünden başka yüzü bulunmaz. Allah'ı inkâr edenler ise yalnızca şeytan olabilir:

> Sûret-i rahmâna inkâr eyledi dîv-i racîm
> Ahsen-i takvîme inkâr eyleyen şeytân olur[67]
>
> "Taşlanmış şeytan Rahman'ın (Rahman olan Allah'ın tecelli ettiği insanın/Âdem'in) yüzünü inkâr etti. Yaratılışın en güzeli (olan yüzü) inkâr eden şeytan olur."

62 Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi,* s. 37.
63 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 427.
64 Fatih Usluer, *Hurufilik,* s. 136.
65 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 411.
66 *Age.,* s. 501.
67 *Age.,* s. 296.

Hurufi metinlerinde Fazlullah Esterabadi'den Fazl-ı Hak, Fazl-ı ilah ve Fazl-ı zü'l-celal gibi isimlerle bahsedildiği görülmektedir.[68] Eğer Allah insanın yüzünde tecelli ediyorsa ve yüz Kâbe ise Fazlullah Esterabadi'ye secde etmek doğrudur. Burada Fazlullah Esterabadi'yi ilahlaştırmak söz konusu değildir. Fazlullah Esterabadi'ye secde etmek tıpkı meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesi gibidir çünkü yüceltilen asıl varlık ne Hz. Âdem'dir ne de Fazlullah Esterabadi'dir; ancak Allah'tır. Nesîmî de Fazlullah Esterabadi'ye secde ettiğini söyler,[69] ona secde etmeyenleri ise şeytan olarak isimlendirir:

> Her ki Nesîmî tek sücûd Fazl-ı ilâha kılmadı
> Dîv gibi bu gün anı bil ki bu yolda tayana[70]
>
> "Her kim Nesîmî gibi Fazlullah Esterabadi'ye secde etmezse bil ki bugün şeytan gibi bu yolda (eziyet yolunda) dayanacaktır."

Görüleceği üzere Nesîmî, Allah'ın tecelli mahalli olarak kabul ettiği, ilahi harfleri barındırması dolayısıyla kutsal bir varlık olarak anlattığı, yaratıcı Allah ile yaratılmış diğer tüm varlıkların ara mertebesinde konumlandırdığı insanı Hurufilik öğretisini tanımaması veya inkâr etmesi durumunda en aşağı dereceye layık görür ve onu şeytan olarak niteler. Anlaşılacağı üzere şair, insanı yalnızca insan olduğu için değerli görmez. Onun değer verdiği ilk şey inancıdır. Böylece inanç, Nesîmî'nin düşüncesinde insanın önüne geçer. İnsanlık Hurufilik öğretisi çerçevesinde değerli olup tüm yaratılmışların üstüne çıkıyorsa ve bu öğretiden ayrıldığı noktada şeytanlık derecesine düşüyorsa Nesîmî için insanın bir amaç değil yalnızca araç olduğu anlaşılır. Allah'ın tecelli etmesi için araç olan insan, bu durumda Hurufilik için de bir araç olmaktadır. Demek ki Nesîmî'nin insanı yücelten ifadeleri Hurufiliği yüceltmek dışında bir amaç taşımamaktadır.

Meseleyi belirginleştirmek için Hurufilik öğretisi doğrultusunda insanın konumunu gözden geçirmek gerekmektedir. Allah yalnızca bazı insanlara değil, tüm insanlara ilahi harflerin tamamını vermiştir ve tüm insanlarda tecelli eder. Bu durum, insanın inancından bağımsız olmak zorundadır. O hâlde insan mümin ya da kâfir olsa da ilahi harfleri hatlarla üzerinde taşır ve Allah'a tecelli mahalli olur. Nesîmî, ilahi harflere mazhar olan ve Allah'ın tecellisi için aracılık yapan insanı yalnızca bu hakikati bilmemesinden ya da inkâr etmesinden ötürü şeytanlığa indirmektedir. Bu düşünceden hareketle, yalnızca ilahi harfleri taşımanın bir değeri olmadığı, aynı zamanda bunlara dair bilgi ve inanç sahibi olmak gerektiği anlaşılmaktadır. İnsan maddi ve manevi olarak Hak olsa da Hurufilik çemberinin dışına çıktığında şeytana dönüşmektedir. O hâlde öğreti, insanın maddi ve manevi niteliklerini aşan bir önem kazanmaktadır.

Nesîmî'nin insanı Allah'tan sonraki en yüce mertebeden aşağı indiren düşüncesi teberra geleneğine dair örneklerde daha dikkat çekici bir hâl almaktadır.

68 Fatih Usluer, *Hurufilik,* s. 248.

69 Bunun gerçek mi yoksa mecazi bir anlama mı sahip olduğu konusunda kesin bir şey söyleyebilmek için eldeki veriler yetersizdir.

70 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 676.

3. İnsanın Değeri Bakımından Nesîmî Divanı'nda Teberra

Hurufiler hem Sünniliğe hem de Şiiliğe karşıdır[71] ancak Hurufilik her ikisinden de izler taşımaktadır.[72] Tevella ve teberra ise Şiilikten kaynaklanan bir gelenektir. Teberra, ehl-i beyte "kötülük ve haksızlık edenleri düşman bilmek"tir.[73] Tevella ise bunun tam tersidir yani ehl-i beyti sevmektir.

Hurufiler Hurufilik düşüncesini ilm-i tevil olarak adlandırırlar. Bu ilim Hz. Ali'ye dayanmakta olup On İki İmam vasıtasıyla Fazlullah Esterabadi'ye ulaşmıştır.[74] Nasıl Hz. Âdem ile başlayan peygamberlik dönemi Hz. Muhammed ile sona ermişse Hz. Ali ile başlayan velayet dönemi de Fazlullah Esterabadi ile sona erer. Fazlullah Esterabadi, On İki İmam aracılığıyla kendisine ulaşan tevil ilmini açığa çıkarır; böylece Allah artık isim ve sıfatlarla değil, ilahi harflerle ortaya çıkar. Sonuçta velayet devri, Fazlullah Esterabadi ile birlikte, yerini uluhiyet dönemine bırakır.[75] Hurufiliğin aslı olan tevil ilminin On İki İmam sayesinde Fazlullah Esterabadi'ye ulaşması, Hurufilerin On İki İmam'a büyük bir sevgi beslemelerinin sebebidir.[76] Bu sevgi ise tevella ve teberra ile gösterilir.

Nesîmî apaçık bir şekilde ehl-i beytin tarafındadır ve onlara haksızlık edenlerin karşısındadır. Bundan dolayı o, ehl-i beyti yüceltmenin ve sevmenin bir gereği olarak ehl-i beyte karşı olanlara düşmanlık beslemek gerektiğini söyler. Yani tevella ancak teberra ile mümkündür:

> Teberrâ kılmayınca yoh tevellâ
>
> Teberrâsuz tevellâlar hatâdur[77]
>
> "Teberra etmeyince tevella yoktur. Teberrasız tevellalar hatadır."

İnsanın kendi nefsini bilmesi için Hz. Ali'yi hak olarak tanıması bir zorunluluktur. Hz. Ali'yi tanımayanlar ise lanetli ve müşrik kimselerdir. Bunlar, katledilmeye layıktır:

> 'Alîni bilmeyen nefsini bilmez
> La'în ü müşrik ü katli revâdur[78]
>
> "Hz. Ali'yi bilmeyen kendini bilmez. (Onlar) lanetlidir ve müşriktir, öldürülmeye layıktır."

Şair, ehl-i beyt düşmanlarını eşek, domuz ve ayıya benzetip aşağılar. Onlara lanet edilmesi gerektiğini ifade eder:

71 Bahattin Kahraman, *Hurûfî Şâir Arşî Dîvânı,* 1. bs., Palet Yayınları, Konya 2023, s. 162.

72 Hasan Hüseyin Ballı, *Çağdaş Hurufilik ya da Şifrecilik Adlı Tebliğin Müzakeresi, Gnostik Akımlar ve Okültizm (XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı)*, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2012, s. 381.

73 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 357.

74 Murat Aslan, *Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili,* s. 8.

75 Fatih Usluer, "Hurûfîlikte On İki İmam", *Turkish Studies*, V/1, (2010), s. 1366.

76 Murat Aslan, *Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili,* s. 375.

77 Hüseyin Ayan, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni,* s. 247.

78 *Age.,* s. 248.

Ohı la'net hımâr u hûk ü hırsa
Olar kim düşmen-i Âl-i 'abâdur[79]

"Eşek, domuz ve ayıya lanet oku. Onlar ki Peygamber ailesinin düşmanıdır."

Nesîmî, vefatı esnasında Hz. Hüseyin'e bir içim su vermeyen lanetlenmiş müşrike daima lanet edilmesini ister:

Ohıgıl la'net hemîşe ol la'în ü müşrike
Bir içim su virmedi âhır Hüdânun 'ışkına[80]

"O lanetlenmiş müşrike sürekli lanet et. Hüda'nın aşkına! Sonunda bir içim su vermedi."

Nesîmî'ye göre Yezid, taşlanarak öldürülmesi gereken bir müşriktir. Şah'ın yani Hz. Ali'nin aşkıyla Yezid'e kılıç vurmayan kişi erkek sayılmamalıdır. Başka bir ifadeyle ehl-i beyt için savaşmak erkekliğin gereklerindendir:

İy Nesîmî seng ile öldür Yezîd-i müşriki
Er degüldür kim ki çalmaz tîgı şâhun 'ışkına[81]

"Ey Nesîmî! Müşrik Yezid'i taşla öldür. Şahın aşkına kılıç çalmayan erkek değildir."

Bir diğer beyitte de şair, Yezid'e lanet ettiğini ifade etmektedir:

Nesîmî'yem Yezîde la'netüm var
Ezelden men Buhârî reh-beriyem[82]

"Nesîmî'yim, Yezid'e lanet ederim. Ben ezelden Buhari rehberiyim."

Nesîmî, On İki İmam'dan Muhammed Mehdî'nin ismini zikrederek onu ve diğer imamları sevmeyenlerden uzak olduğunu söylemektedir:

Muhammed Mehdî çün Hak huccetu'llâh
Oları sevmeyenlerden berîyem[83]

"Muhammed Mehdi Hakk'ın delillerinden olduğu için onları sevmeyenlerden uzağım."

Bu beyitler Nesîmî'nin – tarihsel bir olayı dile getirmekten ziyade – yaşadığı dönemin siyasi ve dinî şartlarına verdiği bir cevap olarak yorumlanabilir. Henüz kuruluş aşamasında Hurufiliğin birtakım düşmanlar edindiği açıktır. Semerkant'ta Timur'un başkanlığında toplanan âlimler ve fakihler, fikirlerinin şeriata aykırılık teşkil ettiği gerekçesiyle Fazlullah Esterabadi'nin idamına hükmetmişlerdir. Bu hüküm 1394'te Timur'un oğlu Miran Şah tarafından, Nahçıvan'da

79 *Age.,* s. 247.
80 *Age.,* s. 669.
81 *Age.,* s. 669.
82 *Age.,* s. 542.
83 *Age.,* s. 542.

bulunan Elince Kalesi'nde yerine getirilmiştir.[84] Bunun ardından Hurufiler tarafından çıkarılan ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Takibata uğramaları ve baskı altında olmaları nedeniyle Hurufiler Anadolu, Suriye ve Hindistan gibi yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır.[85] İmâdüddîn Nesîmî'nin de Fazlullah Esterabadi'nin vasiyetine uyarak[86] Anadolu'ya göç ettiği; ancak karşılaştığı baskılar, zorluklar veya Anadolu'nun Timurlular tarafından işgal edilme riski sebebiyle burada pek az bir zaman durup Suriye'ye geçtiği bilinmektedir.[87] Nesîmî'nin Hurufilik düşüncesi dolayısıyla eleştirildiğini, zor durumda bırakıldığını ve göç etmeye zorlandığını tahmin etmek mümkündür. Şair tevil ilminin yani Hurufiliğin On İki İmam'dan miras kalan bir anlayış olması dolayısıyla Hurufilik düşmanları ile ehl-i beyte zulüm edenler arasında bir ilişki kurmuş; teberra geleneğine uyarak Hurufilik karşıtlarını eleştirmek ve onlara karşı olan mücadelesini dile getirmek istemiş olabilir. Ne var ki bu konuda kesin bir şey söylemek imkânsızdır çünkü kaynaklar Nesîmî'nin hayatına dair pek az bilgi vermektedir.

Bu bölümde gösterilen örnekler dikkate alındığında Nesîmî, kendisinin Hurufi olması ama Hurufiliğe karşı olan bir kitlenin bulunması sebebiyle taraf tutmak zorunda kalmıştır. Hurufiliği Fazlullah Esterabadi'ye ve dolayısıyla tüm Hurufilere miras bırakan ehl-i beytin yanında olan şair, onlara olan sevgisini göstermek için, geleneğe uyarak onların düşmanlarına düşmanlık etmeyi bir gereklilik olarak görür. Bu düşmanlığın bir sonucu olarak Yezid'e ve diğer ehl-i beyt düşmanlarına ebediyen lanet eder. Bu düşmanların taşlanarak öldürülmesini ve onlara karşı cesaretle savaşılmasını bir erkeklik görevi olarak öne sürer. Onları eşek, domuz ve ayı gibi toplumca olumsuz anlamlar yüklenmiş hayvanlara benzeterek aşağılar. On İki İmam'a sevgi beslemeyen insanlardan uzak olduğunu bildirir. Bu arada muhtemelen ehl-i beyt düşmanlarına benzettiği Hurufilik karşıtlarına yönelik tavrını da ortaya koyar. Böylece Hurufiliğe dair beyitlerde tüm yaratılmışların üzerine çıkardığı insanı, ehl-i beytin aleyhinde olmaları sebebiyle bir düşman hâline getirir. Hurufilik öğretisini tanımayanları yalnızca şeytan ve kâfir olarak nitelerken ehl-i beyt düşmanlarına karşı çok daha ağır ifadeler kullanır. Bu ifadelerde nefret, şiddet ve düşmanlık eğilimleri dikkat çeker. Oysa Hurufiliğe göre ehl-i beyt düşmanları da yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfi üzerinde taşımakta, Allah'a tecelli mahalli olmaktadır. Anlaşılacağı üzere Nesîmî tarafından öğretinin idealist tarafı pratikte göz ardı edilmektedir. Sonuç olarak Hurufiliğe karşı olan kimselere dair beyitlerde olduğu gibi teberraya dair beyitlerde de insanın varlığı öğreti ve inancın gerisinde kalmaktadır.

Bulgular Işığında Nesîmî'ye Göre İnsanın Evrendeki Konumu

Buraya kadar varılan sonuçları toplu olarak değerlendirmek gerekirse Nesîmî, insanı yaratıcı olan Allah'ın altında ama tüm yaratılanların üstünde konumlandırmaktadır. Bunun sebebi ise

84 Hüsamettin Aksu, "Fazlullah-ı Hurûfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XII, (1995), s. 278.

85 Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah Hurûfî ve Hurûfîlik,* s. 65-67; Hüsamettin Aksu, "Hurûfilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVIII, (1998), s. 410.

86 Hasan Hüseyin Ballı, *Fazlullah Hurûfî ve Hurûfîlik,* s. 156.

87 Murat Aslan, *Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili,* s. 27-33.

Hurufiliğe göre insanın yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfe mazhar oluşudur. Allah bizzat bu harflerin kendisidir ve kâinatı da yalnızca bu harflerle yaratmıştır. Bu durumda insan, kâinatın özüdür. Bununla beraber yalnızca ilahi harflere mazhar olmak bu mertebede kalmayı sağlamaz. Eğer insan, taşıdığı ilahi harfleri tanımıyorsa ve inkâr ediyorsa en alt mertebeye yani şeytanın derecesine düşer. Başka bir deyişle Hurufilik öğretisi, insanın niteliklerinin önündedir. İnanç, insanın en yüce yaratılan mı yoksa şeytan derecesine düşen en aşağı varlık mı olduğunu belirleyen ölçüdür. Tek başına sahip olduğu özelliklere rağmen insan yalnızca inancı sayesinde bir değere sahip olabilir. İnsan, sadece insan olduğu için değerli değildir.

Nesîmî Hümanist Olarak Kabul Edilebilir Mi?

Hüseyin Memmedzade'ye göre Nesîmî, dönemindeki siyasi zulmün çaresini dinî çekişmelerin bir kenara bırakılıp insanlık temelinde buluşulmasında aramış hümanist bir düşünürdür: "Nesîmî de o günler insansever düşünürlerinin birçoğu gibi beşerin kurtuluşunu, her türlü dinî ve mezhebî ihtilafın giderilmesinde görüyordu. İnsanoğlunun yüceltilmesiyle, işkence, zulüm ve öldürmenin önüne geçilmesini istiyordu."[88] Bir başka yerde ise Nesîmî tarafından insan sevgisinin Allah sevgisi şeklinde kabul edildiğini bildirir: "Nesîmî Allah sevgisini, insan sevgisi bilmiş ve harikulade bir cesaretle beşeri yaratanın makamına yükseltmiş ve onun yerine koymuştur."[89] Tamilla Aliyeva, Mevlana ile Nesîmî'yi karşılaştırdığı çalışmasında her iki şairin ortak yönlerinden biri olarak hümanist olmalarını öne sürer.[90] Zümrüd Kuluzade, Nesîmî'nin hümanist ahlakı tebliğ etme amacı taşıdığını belirtir.[91] Ona göre Nesîmî "bütün hayat ve yaratıcılığını insana, insanlara hizmete hasretmiş" hümanist bir düşünürdür.[92] Hamid Araslı,[93] İsmayıl Kazımov ve Hüsniyye Çobanova[94] gibi araştırmacılar da Nesîmî'nin hümanist olduğunu düşünmektedirler. Yavuz Akpınar ise Nesîmî'yi İslami bir hümanist olarak görür.[95]

Bahsi geçen fikirleri tartışmak üzere öncelikle Batı kaynaklı hümanizm kavramını ortaya koymak gerekmektedir. Hümanizm genel olarak Rönesans hareketiyle ilişkilendirilir ancak

88 Hüseyin Memmedzade, "Nesimi'nin Hayatı ve Farsça Divanı", çev. Turgut Karabey, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9, (1998), s. 137. Yalnızca bu makalede yer alan örnek beyitler bile Hüseyin Memmedzade'nin düşüncesini çürütmeye yeterlidir. Nesîmî'nin her türlü dinî ve mezhebî çatışmayı ortadan kaldırmak gibi bir amacı yoktur. Onun insanı yüceltmesi dinden bağımsız değil, aksine, dinî çerçevede değerlendirilmesi gereken bir husustur.

89 Agm., s. 140. Bu alıntıdan hareketle Hüseyin Memmedzade'nin de Nesîmî'nin insanın yüceliğine dair şiirlerini yanlış yorumladığı anlaşılmaktadır. Memmedzade, Allah ile insan arasındaki ayrımı ve hiyerarşik düzeni gözden kaçırmakta, böylece ikisini eşitlemektedir.

90 Tamilla Aliyeva, Sufi-Hürufi Şairler: Celâleddin Rumi Mevlâne ve Seyit İmadeddin Nesimi, *İkinci Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri*, Manisa 2010, s. 11.

91 Zümrüd Kuluzade, "Filosof ve Şair İmadeddin Nesimi Dünya Felsefi Poeziyasının Parlak Nümayendesi Kimi", *Şark Felsefesi Problemleri*, 22, (2018), s. 36.

92 Agm., s. 40.

93 Hamid Araslı, *İmadeddin Nesimi Seçilmiş Eserleri*, Lider Neşriyat, Bakü 2004, s. 9-10.

94 İsmayıl Kazımov ve Hüsniyye Çobanova, Nesimi Şeirlerinde Etnos Adlarının İşlenme Tezyili, *Nesîmî Kitabı,* Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2019, s. 229.

95 Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 461.

kökleri Orta Çağ'a dek uzanır. Bu düşünce Tanrı, insan ve doğa arasındaki ilişkiye yeni bir boyut kazandırır. Orta Çağ'ın Tanrı'yı merkeze alan anlayışı hümanizm akımında yerini insan merkezli bir düşünceye bırakır ancak bu düşünce Tanrı'nın ortadan kaldırılıp onun yerine insanın geçmesini değil, insanın Tanrı karşısında etkin bir varlık olmasını içerir.[96] Bu konunun belirginleştirilebilmesi için hümanizmin Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi nasıl ortaya koyduğu üzerinde durmak gerekir. Martin Heidegger'in hümanizm tanımı şöyledir: "İnsanın insanca olması ve gayriinsani, 'inhuman' olmaması, yani kendi özünün dışında olmaması için düşünceye dalmak ve ihtimam göstermek." [97] Bu tanımdan anlaşılacağı üzere, söz konusu ideal insanlığa erişmek için insan, öz varlığını gerçekleştirmek amacıyla her türlü engelden özgür bir şekilde düşünmelidir. Heidegger'e göre bir Hristiyan, insanın insanlığını Tanrı karşısındaki sınırlandırmada görür.[98] O hâlde din, hümanist düşünce açısından, insanın öz değerine kavuşması yolunda bir engeldir. Heidegger, din dâhil herhangi bir sınırlama içerisinde, insanın öz değerine kavuşamayacağını şu şekilde ifade eder:

> İnsanı diğer canlılar içinde bir canlı varlık olarak bitki, hayvan ve Tanrı'ya karşı sınırlarsak ve sınırladığımız sürece, bizi insanın özüne götürecek doğru yolda olduğumuzu söyleyebilir miyiz? Böyle bir yol izlenebilir ve bu şekilde insan, Varolanlar arasında bir varolan olarak kabul edilebilir. Burada insan hakkında sürekli olarak doğru şeyler söylenebilir. Fakat açıkça bilinmelidir ki, böyle yapıldığı takdirde insan, hayvanla eşit tutulmayıp ona özel bir fark tanınmış olsa bile, her ne kadar anima, animus sive mens ve bu da sonradan özne, kişi, tin olarak belirlense de, kesinlikle ilkece hep homo animalis olarak düşünülür.[99]

Demek ki din, hümanizm karşısında bir engel teşkil etmektedir. Bu nedenle hümanizmin en önemli özelliklerinden birisi "dinden bağımsız bir kültür kurmak" arzusudur.[100] Kendi başına değerli bir varlık olan insan, din dâhil her türlü bağdan özgür olarak ideal insanlığa erişmelidir.[101] Michel Foucault, ideal bir hümanist düşünce için yalnızca insanın temel alınması gerektiğini ifade eder. Oysa hümanist düşüncenin ortaya çıkışından 19. yüzyıla dek insanlar Tanrı, evrenin yasaları, imgelem ve beden gibi hususlarla ilgilenmişler ancak yine insanın kendisini bir kenara bırakmışlardır. Buradan hareketle Foucault, Batı'da 19. yüzyıla kadar gerçek anlamda hümanizmin bulunmadığını öne sürer.[102] 19. ve 20. asır düşünürleri tarafından ise insanın Tanrı'ya tercih edildiği apaçık görülmektedir. İngiliz Hümanist Derneği'nin başkanlığını yapmış olan Alfred

96 Umberto Eco – Riccardo Fedriga, *Felsefe Tarihi 3*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2021, s. 281-282; Murat Aslan, *Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili,* s. 371.

97 Martin Heidegger, *Hümanizm Üzerine*, çev. Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 11.

98 *Age*., s. 11.

99 *Age.,* s. 15.

100 Ruhattin Yazoğlu, "Hümanizm ve Mevlânâ"*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* IX/20, (2002), s. 68.

101 M. Şükrü Akkaya*,* "Humanizm'in Çıkışı ve Yayılışı"*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V/2, (1947), s. 199.

102 Michel Foucault, *Felsefe Sahnesi – Seçme Yazılar 5*, çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004, s. 32.

Jules Ayer, hümanizmi insan ve Tanrı ilişkisinden bağımsız bir şekilde düşündüğünü ifade etmiştir.[103] Lord Francis Williams ise hümanizmi, evreni açıklarken hiçbir doğaüstü kavrama başvurmayan bir hayat felsefesi olarak tanımlar.[104] Bu açıdan bakılınca İmâdüddîn Nesîmî dâhil hiçbir klasik Türk şairinin Batılı anlamda hümanist olmadığı açıktır. Dolayısıyla İslam kültürüne ait şahsiyetler için hoşgörünün karşılığı olarak hümanizm kavramının kullanılması[105] hatalıdır. Yunus Emre[106] ve Mevlana[107] gibi şairlerin insanlığa karşı büyük sevgilerini dile getirmeleri, insanlar arasında ayrım yaratmaktan çok insanlığı birleştirmeye ve insanlık temelinde bir dünya yaratmaya çalışmaları ancak hoşgörü kavramıyla açıklanabilir. İslam dini ve Hurufilik anlayışından hareket eden Nesîmî de dinî temellere dayanması sebebiyle hümanizm kavramıyla değil, hoşgörü kavramıyla değerlendirilebilir. Özellikle Azeri araştırmacılar, insanın yüceliğine dair beyitleri dolayısıyla Nesîmî'yi hümanist olarak kabul etmişlerdir ancak Nesîmî insanı kendi inancı yani Hurufilik çerçevesinde değerli gören bir şairdir. Onun insanı evrende – hiçbir ayrım gözetmeden – hiyerarşik olarak Allah'ın altında konumlandırması ve insanın Allah'a tecelli mahalli olduğunu söylemesi inanç temelli bir düşüncedir. Bu düşünce hümanist fikirlerden bağımsız olduğu gibi hoşgörü kavramı ile de ilgisizdir. İnsanlar arasında anlayışa, kardeşliğe ve sevgiye dayanan hoşgörü; insanın evrendeki konumunu belirten şiirleri açıklamakta ve yorumlamakta kullanılamaz. Bununla beraber, insanın yüceliğine dair şiir örnekleri, Nesîmî'nin insana verdiği değer bakımından incelenebilir; fakat insanı Allah'tan bağımsız şekilde öz değere sahip biri olarak görmeyip onu Allah'ın kulu olarak düşünen Nesîmî'nin insana verdiği değerin belirli sınırları olduğu kesindir. Şair, Hurufi olmayanları (muhtemelen Hurufiliğe karşı düşmanlık besleyenleri) şeytan olarak tarif eder. Ehl-i beyte karşı büyük bir sevgi besleyen Nesîmî, onların düşmanlarına dair teberra beyitleri kaleme almıştır. Bu hususların gösterdiği gibi Nesîmî, insana dinî gerekçelerle büyük bir değer atfetmiş ama aynı gerekçelerden dolayı bu değerin sınırlarını ortaya koymuştur.

Özetle Nesîmî insanı evrende hiyerarşik olarak tüm yaratılmışların üzerine yerleştirir. Yaratılmış olması dolayısıyla insan asla Yaratan'ın eşiti olamaz. Şairin insanı Allah'ın bir tecelli mahalli olarak tarif etmesi Hurufilik anlayışının bir sonucudur. Bu ise insanın tanrılaştırıldığını değil, Allah'ın emrine itaat etmek zorunda olan bir kul olduğunu gösterir çünkü insan Allah'tan bağımsız bir varlığa sahip olamaz. Kâfirler bile Allah'ın tecelli ettiği bir yer olmak zorundadır. Bu durumda Nesîmî'nin insanı tanrılaştırdığına dair düşünceler doğru değildir. Nesîmî'nin insana verdiği değeri ve yüce konumu ise Batı kültürüne ait hümanizm kavramıyla tarif etmek, hem kavramın anlamı hem de İslam kültürünün Batı kültüründen farklı bir gelişim sürecine

103 Kenneth Harris vd., *Hümanizma Üstüne Konuşmalar,* çev. Vedat Günyol, Çan Yayınları, İstanbul 1972, s. 9.

104 *Age*., s. 79.

105 Ruhattin Yazoğlu, "Hümanizm ve Mevlânâ", s. 72.

106 Bu bağlamda Yunus Emre'nin en meşhur beyitlerinden biri şudur: "Gelün tanışık idelüm işün kolayın tutalum / Sevelüm sevilelüm dünyeye kimse kalmaz". Erdoğan Boz, *Yunus Emre Divan*, Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, Ankara 2021, s. 178.

107 Mevlana'yı hümanist olarak kabul eden Ruhattin Yazoğlu, onun şu rubaisini örnek olarak gösterir: "Gel, gel, her ne olursan ol, gel! / İnançsız da, putperest de olsan, gel! / Burası umutsuzluk dergâhı değil, / Yüz kere bozsan da tevbeni, yine gel!" Ruhattin Yazoğlu, "Hümanizm ve Mevlânâ", s. 81.

sahip olması sebebiyle mümkün değildir. İlgili husus hoşgörü kavramıyla da açıklanamaz ancak "insanın değeri" ifadesiyle anlatılabilir. Bununla beraber Nesîmî'nin insana verdiği değer, dinî sebeplerden dolayı belirli sınırlara sahiptir.

Sonuç

İmâdüddîn Nesîmî'nin insanın yüceliğine ve değerine dair oldukça dikkat çekici şiirler yazdığı şüphesizdir. O, insanı kâinatın merkezine koyup yaratılmış her şeyin ölçüsü olarak kabul eder. Bu düşünce ise onun Hurufi olmasından dolayıdır. Hurufiliğe göre Allah, evrende mevcut olan bütün ilahi harfleri yalnızca Hz. Âdem'e öğretmiş, böylece onu halifesi olarak seçmiştir. Bundan dolayı Hz. Âdem ve tüm insanlar hiyerarşik olarak Allah'ın altında fakat diğer yaratılmışların en üstünde yer almıştır. İnsanın bu konumunu koruması ise onun inanç sahibi olmasına bağlıdır. Şaire göre Hurufilik öğretisi dışındaki hiçbir inanç geçerli değildir. Hurufi akidelerini kabul etmeyenler ancak şeytan yani kâfir olabilir. Demek ki inanç, insanın değerini belirleyen asıl ölçüdür.

İnsanın yüce konumu, Allah'a tecelli mahalli olması nedeniyledir. Aksi hâlde insanın Allah'tan ayrı olarak hiçbir değeri yoktur. Açıkça görüleceği üzere insan kendi başına değerli bir varlık olmayıp ancak Allah'ın tecellisi için bir araç hâline gelmesiyle önem sahibidir. O hâlde asıl değerli olan varlık yalnızca Allah'tır.

Nesîmî'nin insanı doğrudan Allah olarak tarif ettiği bazı beyitler bulunmaktadır ama bu örnekler insanı tanrılaştırmak arzusunu ifade etmemektedir. *Türkçe Divan*'da şairin insan ile Allah arasında bir ayrım gözettiği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili örnekler yalnızca Hurufiliğin insan ile Allah arasındaki ilişkiye dair inançlarını dile getirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Hurufilikte ise Allah ile insanın bir olması söz konusu değildir. Bu nedenle Nesîmî'nin insanı tanrılaştırdığını öne süren araştırmacıların yanıldıkları açıktır. Bu yanılgının sebebi, araştırmacıların Hurufilik düşüncesini hatalı bir şekilde yorumlamaları ve Nesîmî'nin eserlerini bir bütün olarak değerlendirmemeleridir.

Nesîmî'yi hümanist olarak kabul eden araştırmacılar, onun insanı tanrılaştırdığını iddia edenlerle benzer bir hataya düşmüşlerdir. Bu araştırmacılar da şairin şiirlerini bir bütün olarak değerlendirmeyip yalnızca kendi fikirleri doğrultusundaki örnekleri – bu örneklerin yanlış yorumlarına dayanarak – kanıt olarak öne sürmüşlerdir. Oysa, bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı gibi, insan Nesîmî için değeri kendinden kaynaklanan bir varlık değildir. İnsan, Allah onu kendisine bir tecelli mahalli seçtiği için değerlidir. Bu değeri ise onun inanç sahibi olmasına bağlıdır. Nesîmî'nin amacı hiçbir şekilde insanı sadece öz varlığıyla evrenin merkezine koymak değildir. O, yalnızca Hurufilik düşüncesi dâhilinde ve bu öğretinin içeriğine göre insandan bahsetmiştir. Nesîmî için önemli olan, Hurufiliğin tebliğidir. Ayrıca şair, onun hümanist olduğunu iddia edenlerin düşüncelerinin aksine, şiirlerinin hiçbirinde insanlık temelinde birleşmeye dayalı bir anlayıştan bahsetmez. Nesîmî'nin yaptığı, dinî gerekçelerle insanın evrendeki yüce konumunu ifade etmekten ibarettir. Bir başka açıdan Nesîmî, Yezid gibi ehl-i beyt düşmanlarına karşı nefret ve düşmanlık hislerini dile getirmektedir. O ehl-i beytin tarafındadır ve ehl-i beyt düşmanlarının

düşmanıdır. Bir yandan insanın üstünlüğüne dair şiirler yazan bir şairin diğer taraftan teberra şiirleri yazması bir çelişki değil, onun inanç bakımından hangi konumda bulunduğunu gösteren bir işarettir. Bu durumda insana ancak Hurufilik öğretisi çerçevesinde değer veren Nesîmî'yi hümanist olarak kabul etmek doğru değildir. Şairin dinî gerekçelerle insanı yüce bir konuma yerleştirip ona büyük bir değer verdiği şüphesizdir ama aynı dinî gerekçeler dolayısıyla söz konusu değerin belirli sınırları ve şartları bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Akkaya, M. Şükrü, "Humanizm'in Çıkışı ve Yayılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V/2, (1947), s. 199-222.

Aksu, Hüsamettin, "Fazlullah-ı Hurûfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XII, (1995), s. 277-279.

Aksu, Hüsamettin, "Hurûfîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVIII, (1998), s. 408-412.

Akpınar, Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.

Aliyeva, Tamilla, "Sufi-Hürufi Şairler: Celâleddin Rumi Mevlâne ve Seyit İmadeddin Nesimi", *İkinci Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ünal Şenel, T.C. Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarih ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Manisa 2010, s. 9-15.

Alparslan, Ali, *Câvidânnâme'nin Nesîmî'ye Tesiri*, İstanbul 1967.

Âmiloğlu, *Arşnâme Tercümesi*, 1. bs., haz. Fatih Usluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.

Araslı, Hamid, *İmadeddin Nesimi Seçilmiş Eserleri*, Lider Neşriyat, Bakü 2004.

Aslan, Murat, *Nesîmî'nin Türkçe Divan'ının Tahlili,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2023.

Ayan, Hüseyin, *Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Dianının Tenkitli Metni*, 3. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Ballı, Hasan Hüseyin, *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfîlik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.

Ballı, Hasan Hüseyin, "Çağdaş Hurufilik ya da Şifrecilik Adlı Tebliğin Müzakeresi", *Gnostik Akımlar ve Okültizm (XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı)*, ed. Hulusi Arslan ve Mustafa Bozkurt, İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya 2012, s. 381-383.

Bashir, Shahzad, *Fazlullah Esterâbâdî ve Hurufilik*, çev. Ahmet Tunç Şen, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Boz, Erdoğan, *Yunus Emre Divan*, Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, Ankara 2021.

Eco, Umberto, Riccardo Fedriga, *Felsefe Tarihi 3,* çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2021.

Fazlullah Esterabadi, *Câvidân-nâme, Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi*, 1. bs., çev. Derviş Murazâ, haz. Fatih Usluer, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012.

Foucault, Michel, *Felsefe Sahnesi – Seçme Yazılar 5*, çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004.

Gazali, *El-Munkızu min-ad-Dalâl*, çev. Hilmi Güngör, Maarif Basımevi, Ankara 1960.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Harris, Kenneth, Alfred Jules Ayer, James Hemming, M. B. Simms, David Pollock, Wendy Kaplan, Lord Willis, Lord Francis Williams, *Hümanizma Üstüne Konuşmalar*, çev. Vedat Günyol, Çan Yayınları, İstanbul 1972.

Heidegger, Martin, *Hümanizm Üzerine*, çev. Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Kahraman, Bahattin, *Hurûfî Şâir Arşî Dîvânı,* 1. bs., Palet Yayınları, Konya 2023.

Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadreddin Gümüş, *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, I, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020.

Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadreddin Gümüş, *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, III, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020.

Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadreddin Gümüş, *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, IV, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020.

Kazımov, İsmayıl, Çobanova, Hüsniyye, "Nesimi Şeirlerinde Etnos Adlarının İşlenme Tezyili*", Nesîmî Kitabı,* ed. Alim Yıldız ve Yusuf Yıldırım, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2019, s. 229-239.

Kuluzade, Zümrüd, "Filosof ve Şair İmadeddin Nesimi Dünya Felsefi Poeziyasının Parlak Nümayendesi Kimi", *Şark Felsefesi Problemleri*, 22, Bakü 2018, s. 5-53.

Mehemmedzade, Hüseyin, "Nesimi'nin Hayatı ve Farsça Divanı*",* çev. Turgut Karabey, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9, (1998), s. 135-147.

Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, ed. Zafer Erginli, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006.

Seyyid Nesîmî, *Hakikatlere Giriş (Mukaddimetü'l-Hakâyık)*, 2. bs., haz. Fatih Usluer, Revak Kitabevi, İstanbul 2017.

Uludağ, Süleyman, "Şathiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, (2010), s. 370-371.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2016.

Usluer, Fatih, *Hurufilik*, 1. bs., Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2009.

Usluer, Fatih, "Hurûfîlikte On İki İmam", *Turkish Studies*, V/1, (2010), s. 1361-1389.

Ünver, Mustafa, *Hurufilik ve Kur'an, Nesîmî Örneği*, Fecr Yayınevi, Ankara 2003.

Vîrânî Abdal, *Fakrnâme*, 1. bs., haz. Fatih Usluer, Revak Kitabevi, İstanbul 2015.

Yazoğlu, Ruhattin, "Hümanizm ve Mevlânâ"*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 9/20, (2002), s. 67-83.

THE PLACE OF HUMANITY IN THE UNIVERSE ACCORDING TO IMADUDDIN NESIMI

Murat ASLAN*

One of the most important Turkish poets of the 14th and 15th centuries, Imaduddin Nesimi, wrote many poems about the greatness and importance of humanity based on Hurufism. The poet, who had an enthusiastic style, also made statements that were likely to be misunderstood while expressing his beliefs. For this reason, some researchers have accused Nesimi of trying to deify humanity. Some researchers, on the other hand, have accepted the poet as a humanist based on his statements that place humanity at the center of the universe. It is noteworthy that researchers in both tendencies do not evaluate Nesimi's poems as a whole. Researchers make these judgments based on certain examples of the poet's poems.

In order to understand where Nesimi places humanity in the universe, it is necessary to be familiar with Hurufism's views on this issue, since Nesimi is a devout Hurufist. Hurufism's fundamental ideas about humanity directly influenced Nesimi's poems. Thus, the poet wrote many poems about the sublime position of humanity with in the universe. According to Nesimi, humanity is hierarchically below God but above all created beings. Therefore the poet understands humanity in reality is a matter that needs to be investigated, because in some of his poems, the poet criticizes those who do not share his thoughts and beliefs with a divisive language.

There is no doubt that Imaduddin Nesimi wrote very remarkable poems about the greatness and value of humanity. He placed humanity at the center of the universe and considered him/her the measure of all created beings. This thought is due to his being a Hurufi. According to Hurufism, Allah taught all the divine letters present in the universe only to Adam, thus choosing him as his caliph. Therefore, Adam and all humans are hierarchically below Allah but above other creatures. The preservation of this position of humanity depends on his/her having faith in Allah. According to the poet, no belief other than the teachings of Hurufism is valid. Those who do not accept Hurufi beliefs can only be satans, that is, infidels. Therefore, faith is the real measure that determines the value of humanity.

* *Research Assistant Dr., Department of Turkish Language and Literature, Van Yüzüncü Yıl University,* murataslan@yyu.edu.tr, *ORCID: 0000-0001-8376-3780*

The sublime position of humanity is since s/he is the place of God's manifestation. As can be clearly seen, humanity is not a valuable being in himself/herself, but is important only when s/he becomes a tool for the manifestation of God. Therefore, the only truly valuable being is God.

There are some couplets in which Nesimi directly describes humanity as God, but these examples do not express a desire to deify humanity. When Nesimi's Divan is evaluated as a whole, it is understood that the poet makes a distinction between humanity and God. The relevant examples were written solely to express Hurufism's beliefs about the relationship between humanity and God. However, in Hurufism, The oneness of God and humanity is out of the question. Therefore, it is possible to say that the researchers who claim that Nesimi deified humanity are wrong. The reason for this misjudgement is that researchers interpret Hurufist teachings incorrectly and do not evaluate Nesimi's works as a whole.

On the other hand, researchers who consider Nesimi as a humanist have made a similar mistake in the sense that they have not evaluated the poet's poems as a whole and have only put forward examples that are in line with their own ideas as evidence. However, as this study has tried to show, for Nesimi, humanity is not a being who has an intrinsic value. Instead, humanity is valuable because God has chosen him/her as a place of manifestation for himself. This value depends on his/her having faith in Allah. Nesimi's aim is by no means to place humanity at the center of the universe by virtue of his/her own essence. He has only written about humanity within the framework of Hurufism and according to its teaching. What is important for Nesimi is the preaching of Hurufism. From another perspective, Nesimi expresses feelings of hatred and hostility towards the enemies of the Ahl al-Bayt. He is not someone who acts with tolerance and love to meet on the common ground of humanity; he is siding with Ahl al-Bayt and is the enemy of the enemies of the Ahl al-Bayt. It is not a contradiction for a poet who writes poems about the superiority of humanity on the one hand and poems of hostility on the other, but a sign of his position in terms of faith. Nesimi is a Hurufi poet who is siding with Ahl al-Bayt and values humanity only within the framework of the teachings of Hurufism. In this case, it is not right to accept Nesimi as a humanist.

In order to correctly understand and evaluate a poet like Imaduddin Nesimi, who has been very influential in Turkish literature, it is clear that his Divan must be evaluated as a whole and that one must start from the principles of Hurufism. Otherwise, making judgments based on certain examples of poetry may lead to erroneous results. Where the poet positions humanity in the universe is a crucial issue to understand him, because a significant part of Nesimi's Divan is about the nature of humanity in terms of Hurufism.